

Saša Nedeljković¹

Filozofski fakultet

Odeljenje za etnologiju i antropologiju

ROBNA VALUTA NA CRNOM TRŽIŠTU U SRBIJI 1941-1944. KAO PREDMET ISTRAŽIVANJA FINANSIJSKE ANTROPOLOGIJE

Apstrakt: U radu se razmatra mogućnost kulturološke konceptualizacije finansijskog ponašanja na crnom valutnom tržištu u Srbiji tokom okupacije u Drugom svetskom ratu. Osnovno pitanje je da li je tadašnji monetarni sistem bio ograničen samo na novac, ili je uključivao i upotrebu neke robne valute. U drugim sredinama, u određenim periodima, moguće je utvrditi postojanje takve robe koja je funkcionisala kao opšte sredstvo plaćanja ili opšti medij razmene. Analizirajući štampu iz tog vremena, kao i fondove tadašnjih državnih institucija (Ministarstvo finansija, Ministarstvo privrede, Ministarstvo pravosuđa) pokušao sam da pronađem tragove takve pojave, ili takvog procesa, i da utvrdim kakve su bile reakcije državne administracije na njih.

Ključne reči: Robna valuta, Srbija, II svetski rat, arhiv

Antropolozi i sociolozi već decenijama pokušavaju da se pozicioniraju u istraživanjima finansija i tržišta, tj. da utvrde postoji li i kakva bi trebalo da bude njihova misija u pogledu razumevanja i objašnjavanja finansijskih procesa i/ili finansijskog sektora. Antropolozi se u tom smislu suočavaju sa dva vrlo važna pitanja: kao prvo, kako treba vršiti empirijska istraživanja finansijskog sektora i, kao drugo, zašto bi se antropologija uopšte bavila finansijama (Rudnyckyj, 2013). Dugo se verovalo kako finansije ne mogu biti naučno tretirane metodima i teorijskim okvirima društvenih i humanističkih nauka. Drugim rečima, verovalo se da unutar finansijskih procesa nema ničeg interesantnog za sociologiju i antropologiju. Smatralo se, uglavnom na osnovu uticajnih Marksovih, Veberovih i Zimelovih studija, da je novac ključni instrument racionalizacije društvenog života. Novac je najapstraktniji i najneličniji element ljudskog života, koji pretvara svet u aritmetički problem. On je bezličan a njegova suština svodi se na negaciju kvaliteta: suština novca je pretvaranje kvaliteta u kvantitet, tj. svodi se na mogućnost sveopšte kvantifikacije (vidi

¹ snedeljk@f.bg.ac.rs

Simmel 1978). Krajem osamdesetih godina prošlog veka takvo shvatanje počinje da se preispituje, a sociolozi i antropolozi počinju da uviđaju brojne socijalne i kulturne potencijale ili aspekte novca (Zelizer 1989). Od tada su antropolozi relativno često prihvatili izazov da se poduhvate proučavanja finansijskih procesa i u njima, prilično često, pronalazili delovanje kulturnih obrazaca. Međutim, veliko je pitanje da li traganje za tim obrascima ima smisla i da li naponi u tom smislu mogu da daju neke rezultate. Nalaženje kulturnih obrazaca u "srcu tržišta" ne dokazuje da su oni zaista bitni za finansijsko ponašanje i tržišno funkcionisanje. Štaviše, to što ih neko vidi, ne znači da oni zaista i postoje. Sociolozi, na primer, u finansijskom ponašanju, tj. u srcu tržišta, pronalaze sociološke, a ne kulturološke činjenice. To nam govori da moramo biti oprezni prilikom tumačenja činjenica koje otkrivamo i koje pokušavamo da kontekstualizujemo (vidi Rudnyckij nav.delo).

Antropolozi se odnedavno suočavaju sa neminovnošću dekonstrukcije dosadašnjih sopstvenih predstava o finansijama. Oni su dugo svoja interesovanja za finansije vezivali za pretpostavku da se novac razvio iz fenomena razmene. Ta pretpostavka čini se da je ozbiljno dovedena u pitanje, tako da klasična antropološka istraživanja razmene ne mogu da budu osnova za savremena proučavanja finansija (vidi Hart 2005). Takođe, što je još važnije, izgleda da se mora napustiti i uverenje da je finansijsko ponašanje rezultat racionalne strategije. Apaduraj naglašava da se finansije i tržište zasnivaju pre na veri i magiji, nego na racionalnim postupcima (vidi Appadurai 2012). Finansijsko ponašanje zasnovano je, kako kaže ovaj autor, na transcendentnoj veri u tržište.

Antropološki pristup finansijama mora se prilagoditi tim relativno novim tendencijama. Zbog toga u ovom radu želim da proučim da li se ta relativno nova saznanja mogu primeniti i na konkretni empirijski materijal. Kao prvo, zanimalo me je da li je moguće naći i proučiti granicu između razmene i finansijskog ponašanja. Kako se i zašto se negde u periodima krize roba pretvara u novac, i kako takva robna valuta funkcioniše uporedo sa ostalim monetama? Kao drugo, želeo sam da utvrdim da li je moguće otkriti neke iracionalne strategije pri korišćenju takve alternativne monete. Naravno, ne očekujem da ću uspeti da dam konačne odgovore na ta pitanja, ali bih mogao da na konkretnom primeru pokažem određene pravce traženja tih odgovora.

Konstruisanje sistema materijalnih vrednosti u jednom društvu uključuje, između ostalog, i konstruisanje parametara sistema razmene a, samim tim, i osnovnog medija razmene. Iako državne institucije određuju opšti medij razmene ili osnovno sredstvo plaćanja, i kontrolišu njegov odnos sa drugim vrednostima i robama u društvu, stanovništvo može da ima drugačiju percepciju tog odnosa i tih procesa i da, u skladu sa tim, deluje. Ukoliko spoljašnji faktori ili okolnosti podupiru ili otvaraju prostor za postojanje razlike u percepciji i vrednovanju materijalnih dobara između ove dve instance ili ova dva nivoa, nema sumnje da će se razviti crno ili ilegalno tržište koje će nuditi donekle

drugačiji sistem vrednosti od onog koji imamo na legalnom tržištu. Odnosi između različitih dobara mogu na ova dva tržišta biti prilično drugačiji. Režim pogođen krizom, pokazuje iskustva i iz novije istorije, pokušava da opstane uprkos ekonomskoj neisplativosti, tako što u legalnim ekonomskim tokovima vrlo često koristi strategiju samoizolacije i stvara iluziju samodovoljnosti. Crno tržište prati drugačiju liniju razvoja. Sa nastankom krize ono traga za svim mogućim izlazima i rešenjima, koja obično negiraju ili prevazilaze državne granice i ideološke okvire. Iako može da predstavlja i pokušaj relaksacije legalnog tržišta, pribegavanje crnom tržištu u najvećem broju slučajeva ipak predstavlja opstrukciju stabilizacije legalnog tržišta a, samim tim, slabi se moneta, kao i privredni sistem u celini. Crno tržište pokazuje gde je belo tržište u odnosu na liberalnu ekonomiju. Crno tržište, osim toga, pokazuje se tako kao paradigma vere u ispravnost i solidnost aktuelnog privrednog sistema i državnog projekta.

Crno valutno-devizno tržište nikako ne smemo potceniti i shvatiti pojednostavljeno, pogotovo u periodima krize, kada se mnoge uobičajene norme i vrednosti izvrću i/ili dobijaju drugačije značenje. Zato se u takvim kriznim periodima valute, a samim tim i finansijska aktivnost, javljaju i tamo gde ne bismo očekivali, i u obliku u kome nismo navikli. Želeo sam stoga da utvrdim kako se finansijski sistem širi i usložnjava u periodima krize, i kako funkcioniše na različitim nivoima i u različitim situacijama. Za vremenski okvir uzelo sam period okupacije Srbije u II svetskom ratu. Za taj period postoji dovoljno dostupne građe, a taj period, kao i odabrani prostor, trebalo bi da budu dovoljno paradigmatični za proučavane procese.

Da bismo na pravi način prišli tom problemu, potrebno je prvo, u najopštijim crtama, da definišemo pojam valute, tj. novca i finansija. Proučavanje finansija ne možemo ograničiti samo na svet novca, već se finansijska aktivnost javlja svuda gde se neki predmet, ili neka roba, javlja kao opšti medij u razmeni ili kao sredstvo plaćanja za svaku vrstu robe i usluge.² To znači da finansije obuhvataju i razne vidove razmene pri kojima dolazi do proširivanja koncepcije univerzalne vrednosti, tj. koncepcije opšterazmenjivog dobra. Novac je, po tom shvatanju, funkcija, a ne titula ili pozicija. Novac nije nužno ono što je država kao takvo izdala, nego bilo koja roba koja ima najveću likvidnost u ekonomiji, odnosno koja ima najveću prihvaćenost u populaciji (vidi Kiyotaki and Wright 1993). Ovo shvatanje, međutim, upozorava Binjon (Bignon 2009), nije opšteprihvaćeno, a teorija koja iz tog shvatanja proizlazi

² Formulacije "medij u razmeni" i "sredstvo plaćanja" nemaju isto značenje, tj. to nisu iste stvari. Veruje se da su cigarete, koje se posle novca najčešće pominju u ovom smislu, bile medij u razmeni, a time i imale pravu monetarnu funkciju, samo u posleratnoj Nemačkoj, dok su u svim drugim slučajevima bile prosto sredstvo plaćanja (vidi Bignon 2009)

nikada do kraja nije potvrđena, zato što se u modernoj istoriji pokazalo da je najveći broj monetarnih objekata izdat od strane država ili suverena. Ipak, ima izuzetaka koji prerastaju u pravilo kada su krizne situacije u pitanju. U kriznim periodima, kakav je bio i period okupacije Srbije tokom II svetskog rata, pojedine vrste robe, zbog nestašice, specifičnog odnosa ljudi prema njima i karakteristika same robe, ali i zbog slabljenja novčane monete, postaju sredstva plaćanja, znatno pogodnija i povoljnija od novca. Kakvu god teorijsku poziciju da zastupamo u ekonomiji, ne možemo da prenebregnemo činjenicu da su vrednost i upotreba novca stvar društvenog dogovora; to se posebno odnosi na savremeni period i na papirni novac, zato što novac u XX veku više ne mora počivati na zlatnoj podlozi, i zato što papirni novac, sam po sebi, kao predmet nema vrednost (za razliku od zlatnih i srebrnih kovanica, na primer). Zbog toga je u periodima velikih kriza, kada dolazi do promena državnih granica, pa čak i potpunog suspendovanja viševjekovnih državnih projekata, novac nepouzđano sredstvo, posebno u smislu tezaurisanja. Novac je u opštoj preraspodeli moći i materijalnih resursa tokom kriza sputan velikim ograničenjima, a samim tim je njegovo korišćenje obeleženo velikom neizvesnošću. Predmet ili roba koja nosi manje rizika u tom smislu javlja se tada kao pogodnije sredstvo razmene, te dobija funkciju novca.

Ako kažemo da neki objekt ima monetarnu funkciju, to još ne govori dovoljno o tome šta taj objekt zaista predstavlja i kako se koristi. Postoje bar dva oblika ili stepena upotrebe nekog novca: jedan objekt, ili neka roba, može biti novac opšte namene, ili novac specijalne namene. Da bi nešto bilo novac opšte namene, potrebno je da istovremeno bude i sredstvo razmene, i metod plaćanja, i standard vrednosti, i osnova skladištenja bogatstva, i jedinica računanja. Novcem za specijalnu namenu naziva se objekt koji obavlja samo jednu, ili najviše dve, od ovih funkcija (vidi Maurer 2006). Zato, kada govorimo o mogućnosti nekog objekta da bude ili postane novac, moramo da utvrdimo, između ostalog, i koliki je obim njegove upotrebe. Dalje, novac mora da ispunji nekoliko kriterijuma da bi kao takav mogao biti prepoznat u teoriji: on mora da predstavlja i društvene odnose, i simbolički sistem, i materijalnu realnost (isto). Sve to mora da može da se iščita iz monete i njene upotrebe.

Pokušavajući da otkrijem da li je u okupiranoj Srbiji tokom II svetskog rata postojala robna valuta, kako je funkcionisala i kakav je prema njoj bio odnos od strane nadležnih i od strane stanovništva, išao sam na dva koloseka. Kao prvo, vršio sam pregled dokumenata i svedočanstava iz proučavanog perioda pokušavajući da uđem u trag "skrivenoj" valuti i, kao drugo, čitao sam studije o sličnim situacijama u drugim sredinama ili u drugim periodima; u okviru ovog drugog aspekta traganja ograničio sam se na modernu Evropu. Na osnovu pregledanja dokumenata spisak se vrlo brzo suzio na nekoliko tipova robe koje su, pored plemenitih metala i dragog kamenja, mogle vršiti pomenutu funkciju. To je bila deficitarna roba koju većina stanovnika nije mogla sama

proizvoditi, i na čiju proizvodnju i distribuciju je država imala monopol. U izveštajima se često u tom smislu pominju šećer, zejtin, so, gas, duvan i šibice (vidi Borković 1979, 390). Taj spisak, na osnovu posmatranja sličnih procesa u drugim sredinama u savremeno doba, jedva da se može proširiti na još par proizvoda (recimo, buter, brašno i kafu; vidi Bignon 2009).

Sistemom eliminacije, tj. traženjem zajedničkog sadržaoa, izbor je u pomenutom smislu pao na jedan proizvod – duvan, tj. cigarete. Na njega ukazuju i iskustva iz drugačijih socijalnih ambijenata u gotovo istom periodu (Austrija i Nemačka neposredno nakon Drugog svetskog rata), ali i iskustva društava iz skorije prošlosti u neposrednoj blizini današnje Srbije (Bosna i Hercegovina tokom devedesetih godina prošlog veka).³ Trebalo je ispitati da li je označeni proizvod, na koji je ukazivalo više izvora, ispunjavao uslove da bude alternativna, robna valuta u posmatranom periodu, kao što je to bio na drugim mestima u sličnim uslovima.

Zašto bi duvan i cigarete bili pogodno sredstvo plaćanja, ili pogodni medij razmene, u periodima krize? U čemu je vrednost duvana? Zavisnost od nikotina, pokazuje iskustvo, veća je i jača od potrebe za hranom, lekovima, ogrevom, sredstvima za higijenu ili odećom. Zato su duvanski proizvodi uvek veoma traženi. Upotreba duvana jeste kulturom određena, ali je ta kulturna činjenica globalni fenomen već više vekova. Potreba za uživanjem duvana je gotovo drevna, stabilna i univerzalna. Novac može u svakom trenutku, političkom odlukom ili ekonomskim postupcima, izgubiti vrednost, i može mu se ograničiti radijus delovanja; duvanu se tako nešto teško može desiti.⁴ Pored toga što imaju i prak-

³ Galager (Galagher 2010) piše da su u posleratnoj Evropi cigarete bile najtraženija valuta, dok se u Suljagićevoj ispovesti jasno uočava monetarni karakter cigareta tokom rata u Bosni 90-tih godina XX veka (Suljagić 2005). Binjon (Bignon 2009) temeljno obrazlaže zašto su i kako cigarete bile gotovo zvanična valuta u Austriji i Nemačkoj četrdesetih godina XX veka. Isti autor izražava sumnju u rezultate pojedinih istraživanja po kojima je novac uvek u zatvorima bio poželjniji kao sredstvo plaćanja nego roba. Tu sumnju može da podrži svako ko je ikad istraživao zatvoreničku potkulturu. Tokom višegodišnjih razgovora sa bivšim i aktuelnim zatvorenicima u srpskim kaznenim institucijama, a za potrebe raznih istraživanja, uverio sam se da je finansijski potencijal cigareta u kazneno-popravnim ustanovama mnogo veći nego potencijal novca.

⁴ Ipak, postoje krize koje nepovoljno utiču i na promet duvana. U nevelikoj studiji Stipice Grgića o značaju i značenju duvana i duvanskih preradevina u Jugoslaviji između dva svetska rata, mogu se dobiti mnoge korisne informacije vezane za sve aspekte problema duvana na ovim prostorima (vidi Grgić 2013). U njoj saznajemo da je duvansko tržište pretrpelo znatnu štetu nakon svetske ekonomske krize krajem dvadesetih godina XX veka. Iz pomenute studije, osim toga, saznajemo da je duvan bio jedan od najvećih prioriteta privrede Kraljevine Jugoslavije, te da su se kroz proizvodnju i prodaju duvana manifestovali svi važni društveni procesi u zemlji i svetu. Tako-

tičnu ili upotrebnu vrednost koja ih štiti od rizika gubljenja vrednosti zbog političkih procesa, duvanski proizvodi su pogodni za merenje likvidnosti druge robe: merna jedinica može biti veoma mala, jedna cigareta ili gram duvana, što omogućava veoma precizno određivanje cena. Uz sve to, duvan i cigarete, iako neotporni na vlagu i vatru, imaju solidne karakteristike u pogledu čuvanja (otporni na niske i visoke temperature) i transporta (lagani).

Da bismo duvan, njegove prerađevine i sredstva za njegovo uživanje mogli da smatramo sredstvom plaćanja, ili čak da ga smatramo novcem, on mora da pokaže određene formalne i suštinske karakteristike. Suštinske karakteristike mogu se predstaviti u formi pitanja. Da li su duvan i cigarete bili najlikvidnija dobra u tadašnjoj ekonomiji? Da li se uz pomoć te robe mogla izračunati mera likvidnosti druge robe? Likvidnost se meri na dva načina: verovatnoćom prodaje date robe na crnom tržištu, i koeficijentima razlika u ceni na različitim lokacijama (vidi Bignon 2009). Da li su se, shodno tome, duvan i cigarete lako mogli prodati na crnom tržištu? Da li su se i koliko cene ovih proizvoda razlikovale u različitim sredinama unutar proučavanog područja? Da li su duvanski proizvodi mogli da redukuju rizik od nemogućnosti prodaje zaliha, i rizik od plaćanja prevelike cene za date proizvode zbog lokalnih i regionalnih razlika u ceni?

Značaja i potencijala duvana u pomenutom smislu bile su svesne i vlasti u okupiranoj Srbiji, pa su se prema ljudskoj potrebi za duvanom odnosile sa dužnom pažnjom: odmah po okupaciji drastično je povećana godišnja proizvodnja duvana, a počelo se, između ostalog, i sa praksom davanja redovnih mesečnih sledovanja duvana.⁵ Cigarete su, uz novac, bile neprevaziđeno sredstvo nagrađivanja i podmićivanja, pa čak i iznude. Domaći agenti koji su radili za nemačku komandu na svakom su sastanku sa svojim nalogodavcima bili nagrađivani sa po "nekoliko stotina dinara i cigaretama", dok je tokom samih sastanaka pravljen trošak od nekoliko stotina dinara, koji je u celini išao na

đe, Grgić navodi činjenicu koja je važna za moju dalju analizu: Grčka, Bugarska i Turska su na međunarodnom planu bili mnogo jači igrači u pogledu proizvodnje duvana od Srbije.

⁵ Tokom okupacije, više od polovine godišnje proizvodnje duvana iz Srbije je morala biti transportovana za Rajh. Proizvodnja duvana se tokom okupacije povećala za tri puta u odnosu na period pre okupacije, usled povećanja zasejanih površina. Dok se proizvodnja žitarica smanjivala, usled raznih uzroka, dotle je proizvodnja duvana rasla, što dosta govori o akcentima i prioritetima u proizvodnji. Industrija cigareta je među industrijama bila najproduktivnija kada se radi o broju proizvedenih komada, mada su takva poređenja nezahvalna. U periodu od 01.10.1941. do 30.06.1942. Vermaht je sa teritorije cele Srbije i Banata primio 884,681.925 komada cigareta; drugi proizvod na listi po broju proizvedenih komada su jaja sa 6,148.647 komada. Pored toga, 250,000.000 komada cigareta poslato je za ratne zarobljenike (Drugi sumarni izveštaj Glavnog opunomoćenika za privredu, jul 1942).

piće i cigarete (Nemačka obaveštajna služba IV, 600 i dalje). Domaći predstavnici vlasti često su se koristili svojom privilegovanom pozicijom kako bi iznuđivali cigarete od stanovništva (isto). Samo u slučajevima zaplene duvana dolazilo je do moralnog posrnuća vladinih službenika i nadzornih organa. Pregledom fonda Okružnog suda u Beogradu u Istorijskom arhivu Beograda, utvrđeno je da je samo u jednom slučaju došlo do suđenja zbog zloupotrebe službenog položaja, i to prilikom jedne akcije otkrivanja i zaplene duvana.⁶

Nema nikakve sumnje, duvan je bio gotovo obavezan pratilac novčanih transakcija ili zamena za novac u mnogim situacijama; uz novac, ili umesto novca, gotovo uvek se pominju samo i isključivo duvan ili cigarete. Ističući kako četnici Draže Mihailovića nisu prijatelji naroda, neki članovi NOV u jednom izveštaju navode kako Draža od Bugara i okupatora dobija "pare i cigare" (Zbornik dokumenata iz NOB-a, 1965, 513). Iz ličnih svedočenja savremenika, običnih građana, kao i iz novinskih napisa, vidimo da su trgovci pri prodaji robe rado i često primali cigarete umesto novca, i da su paklice cigareta neotpakovane kružile tržištem kao zamena za novac.⁷

Sličnost duvanskih proizvoda sa novcem može se videti ne samo direktno, nego putem brojnih posrednih pokazatelja. Zato je trebalo proveriti da li su se tadašnje vlasti u Srbiji, u cilju suzbijanja ilegalnog posedovanja i prometa

⁶ Dvojica policajaca, jedan iz Specijalne policije i jedan iz Odseka za nadzor cena, saznajući da jedan čovek u kući drži duvan, 23.04.1943. upali su nakon stupanja na snagu policijskog časa u njegov stan, i pronašli sakriven duvan. Pretili su njemu i njegovoj ženi da će ih privesti ukoliko im ne plate 5.000 dinara, što su ovi i učinili. Na odlasku su im, povrh toga, uzeli 4 kg duvana. Oni su tvrdili da su uzeli samo deo duvana, dok su muž i žena tvrdili da im je otet sav duvan. Njihovom komšiji, koji je takođe imao izvesnu količinu duvana, tom su prilikom takođe iznuđili 2.000 dinara kako bi ga ostavili na miru, ali njegov duvan nisu uzeli zato što je bio lošeg kvaliteta. Na odlasku svima su zapretili da o ovome čute, ili će imati posla sa Specijalnom policijom. Za ceo slučaj se ipak saznalo, jedan od policajaca – kriminalaca, onaj iz Odseka za nadzor cena, pobegao je na rad u Nemačku, a drugi je uhvaćen, osuđen na tri meseca zatvora i otpušten iz službe. Ovaj nam slučaj govori nekoliko stvari. Kao prvo, krijumčari duvana često su bili obični ljudi. Kao drugo, počinioci su bili svesni rizika i visokih kazni za ovo krivično delo (vidi IAB - 221 (OSB) – KZP 895/43).

⁷ *Pušačka groznica polako je stvarala uslove za šverc duvanom i cigaretama. "Drava", "Zeta" i "Morava" brzo su se prodavale u slobodnoj prodaji, a onda se prelazilo na nedozvoljenu trgovinu, pa se kutija "Morave" prodavala po 30 dinara: "Već se poznaju i ti umešni ljudi koji dobavljaju cigarete. Niko ih ne pita za nepresušno vrelo, no samo: - Kakvih ima? Ne pita se ni za cenu. Njihove cigarete u mnogim slučajevima zamenjuju i monetu. Ako pitate trgovca da li hoće mesto para cigarete, odgovara odmah: - Kako da ne! I tako jedna kutija prelazi u bogzna koje ruke, pa će i dalje putovati neotvorena sa sve boljom cenom"* ("Beograd pod okupacijom u Drugom svetskom ratu", <https://sr-rs.facebook.com/notes/ja-volim-beograd-nocu/beograd-pod-okupacijom-u-drugom-svetskom-ratu/196097287551>).

duvanskih proizvoda i pušačkog pribora, koristile istom strategijom i istim merama korišćenjem i u borbi protiv ilegalnog tržišta valuta? ⁸ Da li se tržište duvanskih proizvoda, iako teorijski ne može da se podvede pod strogo ili usko shvaćenu odrednicu "tržište valuta i deviza", može ipak zbog svojih karakteristika i svoje funkcije razmatrati uz pomoć istog analitičkog ključa?

Opšte formalne karakteristike odnosa stanovništva i državnih institucija prema duvanskim proizvodima složene su za analizu. Ukoliko su duvan i cigarete bili valuta, onda je za njih moralo, na neki način, biti zainteresovano Ministarstvo finansija. Potvrdu toga nedvosmisleno nalazimo u dokumentima. Međutim, tumačenje te činjenice prilično je komplikovano. Ministarstvo finansija je, preko Uprave državnog monopola, zaista kontrolisalo poslove u vezi sa proizvodnjom i prodajom duvana, ali se za duvan i cigarete, pored toga, kao i za svu drugu robu, brinulo i Ministarstvo privrede. U fondu Komesarijata za cene i nadnice Ministarstva privrede, koji je bio organ za suzbijanje crnog tržišta (vidi Karapandžić 2010, 145), pronašao sam više indirektnih potvrda moje polazne pretpostavke. U Arhivu Srbije, u Fondu "G 6, Komesarijat za cene i nadnice 1941-1944", u "Knjizi primljene i prodate zaplenjene robe" i "Knjizi krivica 1943-44", nalazi se mnoštvo pokazatelja o delovanju ovog tržišta i odnosa različitih faktora prema njemu.

U nekim aspektima delovanja nadležnih organa može se uočiti da su cigarete i duvan posebna roba, prema kojoj postoji odnos sličan onom prema novcu. Pregledom pomenutih knjiga (zaplene i krivice), koje obuhvataju slučajeve u periodu 1942-1944. godine, mogu se naći podaci o tome kome je i kada oduzeta roba, koja roba je u pitanju i koja količina, kolika je bila njena vrednost, da li je utvrđena krivica onoga ko je posedovao robu, koliku je kaznu dobio, kolika je bila dobit od oduzete robe, kome je prodana ili predata oduzeta roba, kao i da li je bilo troškova zaplene te robe i koje su vrste ti troškovi bili. Jedini navedeni troškovi zaplene bile su hvatačke nagrade. Takođe, jedine kazne koje se pominju u ovoj dokumentaciji bile su novčane. Već na prvi pogled jasno je da nadležni duvanu i cigaretama pridaju poseban značaj. Iz zapisnika se vidi da je samo u slučaju zaplene duvanskih proizvoda i pušačkog pribora bila dodeljivana nagrada za hvatanje počinitelaca. To znači da su, pored doušnika u akcijama hvatanja valutno-deviznih prekršilaca (vidi Nedeljković 2014), samo u slučaju otkrivanja ilegalnog posedovanja i ilegalne trgovine duvanskim dobrima postojali doušnici, da su samo u slučaju pomenutih dobara postojale organizovane hajke, te da su samo u njihovom slučaju postojale utvrđene procedure i definisane kvote nagrada. Iako su otkrivane i ilegalne trgovine prehrambenim proizvodima (brašnom, mlekom, jajima, mašću,

⁸ O pokušajima organa Srpske narodne banke da suzbiju crno valutno-devizno tržište u okupiranoj Srbiji pisao sam u prošlom broju "Antropologije" (vidi Nedeljković 2014).

kajmakom), sredstvima za higijenu, sredstvima za ogrev, obućom i odećom itd, ništa nije izazivalo toliku pažnju nadležnih kao šverc cigareta i duvana, te se ni prema jednoj drugoj vrsti šverca nisu preduzimale takve posebne mere. To, u pogledu zainteresovanosti nadležnih za te aktivnosti i u pogledu strategija za suzbijanje tih aktivnosti, izjednačava duvanska dobra sa novcem, tj. valutama.

Osim tog pokazatelja, duvanski proizvodi pokazuju da su bili predmet posebnog tretiranja u još jednom smislu. Oduzeti duvan i cigarete nikada nisu, kao što je bio slučaj sa svakom drugom vrstom robe, bili predmet dodele ili poklona nekoj instituciji, kao što nisu nikada mogli direktno dospeti u slobodnu prodaju. Neki drugi proizvodi prodavani su ili predavani građanstvu (ogrev i obuća, na primer, prodavani su ili deljeni građanima koji su se, prilikom zaplene, zadesili na licu mesta), ili bolnicama (bolnica Sveti Vasilije Ostroški je dobijala hranu i sredstva za higijenu), ali cigarete nikad nisu odlazile dalje od organa kontrole, što dovoljno o njihovoj vrednosti. Oduzeti duvanski proizvodi su ili bili ustupani Upravi državnog monopola, koja ih je verovatno onda puštala u prodaju, ili su kupovani od strane službe ili organa koja ih je otkrila i zaplenila (Kontrolni organ ili Odsek za nadzor Komesarijata za cene i nadnice). Dakle, oni koji su otkrili i zaplenili robu, bili su u privilegovanoj poziciji da je kupe i u njoj uživaju.⁹ Treba naglasiti i to da ne samo da su ti nadzorni organi uvek zadržavali tj. kupovali cigarete koje su zaplenili, nego gotovo nikada nisu zadržavali ništa drugo osim cigareta.

Tokom 1941, 1942. i prve polovine 1943. godine, iako je crno tržište duvanskih proizvoda i pušačkog pribora i tada bilo prepoznato, praćeno i tretirano, nisu bile utvrđivane i dodeljivane nagrade za otkrivanje i zaplenu ove robe. Ilegalna trgovina duvanskim proizvodima i pomagalima je bila otkrivana a roba se plenila isključivo na osnovu nasumičnih akcija nadležnih organa. To se promenilo u maju 1943. godine kada se, po svemu sudeći, pribeglo korišćenju usluga potkazivača. To možemo da pretpostavimo ukoliko dostupne podatke tumačimo uz pomoć modela ponašanja koje su nadležni pokazali kada je kontrola crnog tržišta valuta u pitanju. Ne možemo znati da li je za potrebe kontrole duvanskog crnog tržišta oformljena neka posebna hvatačka

⁹ Tokom 1943. godine, 204 osobe zaposlene u pomenutim kontrolnim organima primilo je zaplenjene cigarete, duvan i cigaretni papir u ukupnoj vrednosti od 19.153 dinara. Uglavnom su svi zaposleni dobijali istu količinu ove robe, godišnje u vrednosti od po 89 dinara, što znači da je svaki zaposleni godišnje mogao da kupi oko 60 komada ili 3 paklice boljih cigareta. Čak su i žene, zaposlene u datom Komesarijatu, mogle kupovati cigarete što, kako ćemo videti kasnije, nije bilo uobičajeno ("Spisak lica – službenika Komesarijata za cene i nadnice u Beogradu koji su primili cigarete, duvan i cigar papir po odluci g. Komesara za cene i nadnice od 1943.god.", Fond "G 6, Komesarijat za cene i nadnice 1941-1944", fascikla 128).

grupa, kao što je bilo u slučaju crnog valutno-deviznog tržišta, i da li je u tom pogledu postojala neka razrađena strategija; u spiskovima, doduše, nailazimo na nazive "Kontrolni organ" ili "Odsek za nadzor", ali je to nedovoljno da bismo doneli bilo kakve pouzdanije zaključke.¹⁰ Možemo samo posredno, na osnovu vrlo šturih informacija iz zapisnika o efektima otkrivanja i hvatanja počinilaca, da pokušamo da delimično rekonstruišemo tendencije i orijentacije kako stanovništva, tako i nadležnih organa.

Upoređenjem zvaničnih cena oduzetih cigareta krajem februara i cena oduzetih cigareta sredinom marta 1943. godine, zaključujemo da je tada došlo do drastičnog skoka cena cigareta na malo. Taj skok je za pojedine marke cigareta iznosio 67%; umesto 18 dinara, paklica cigareta "Morava" prodavala se za 30 dinara, a paklica "Zete" umesto za 16 dinara, za koliko se prodavala krajem februara, prodavala se za 26 dinara krajem marta. To je verovatno bila posledica nestašica cigareta i duvana; nestašice su bile opšte mesto tokom okupacije.¹¹ Međutim, problem nisu toliko bile cene, već nemogućnost legalne kupovine robe za tu cenu. Dok je u martu 1942. svaki pušač mogao računati na sledovanje od 20 cigareta dnevno (ili 20 grama duvana), već u aprilu iste godine ta količina je smanjena na 10 cigareta dnevno (vidi Jovanović/Tanić 2007, 138 i dalje). Tokom 1943. godine obavezno dnevno sledovanje cigareta je iznosilo 2,5 cigarete za obične građane, i 4-7 cigareta za radnike koji rade u pogonima važnim za rat (vidi *Sumarni izveštaj nemačkog glavnog opunomoćenika za privredu u Srbiji*). To je za strasne pušače veoma mala količina. Za razliku od slabe ponude na belom tržištu, crno tržište je nudilo obilje robe, ali po basnoslovnim cenama; jedna paklica je mogla dostizati cenu od 140 dinara, što je bila četvrtina penzije jednog penzionisanog profesora.¹² Sa porastom cena, i sa sve većom razlikom u cenama između belog i crnog tržišta, trgovci su shvatili da im je to velika prilika za zaradu, pa su počeli da kriju robu i da je prodaju "ispod tezge". Vlasti su na sve veće okretanje stanovništva crnoj berzi cigareta reagovala vrlo brzo, što je odmah donelo rezultate. Dok su, u periodu od 10.02.1942. do 12.05.1943, ilegalne delatnosti u vezi sa duvanom i cigaretama činile svega 10% svih otkrivenih crnoberzijanskih poslova, u peri-

¹⁰ Prema sumarnom izveštaju nemačkog glavnog opunomoćenika za privredu u Srbiji za drugu polovinu 1942. i 1943. godinu, kontrolni organi Komesarijata za cene i nadnice su, zajedno sa Privrednom policijom, brojali oko 500 ljudi, što nije bilo dovoljno za povereni im zadatak. Više instance nisu bile zadovoljne rezultatima ovih organa.

¹¹ Glavni nemački opunomoćenik za privredu u Srbiji razloge za nestašice i porast cena u tom periodu vidi u situaciji na istočnom frontu, kao i u pojačanom delovanju četničkih odreda Draže Mihailovića i partizanskih odreda, tj. u nemogućnosti srpske vlade da kontroliše vojnu i političku situaciju u zemlji (vidi *Sumarni izveštaj...*).

¹² O cenama cigareta na crnom tržištu vidi *Novo vreme*, izdanja od jula 1943, str. 4; O Zaradama i penzijama u tadašnjoj Srbiji vidi Borković 1979/I, 291.

odu od 13.05.1943. do 15.08.1944. ovaj vid kriminala je, po broju otkrivenih slučajeva, dostigao 40% ukupnog crnoberzijanskog obrta.¹³ Efikasnija kontrola i povećani broj pronađenih "štekovca" krijumčarenih cigareta javlja se već u martu 1943, ali svoj puni zamah akcija pojačane kontrole dostiže u periodu od sredine maja 1943. do sredine februara 1944. Prva hvatačka nagrada dodeljena je 13.05.1943. a poslednja 20.02.1944.¹⁴ U tom periodu ukupno je isplaćeno 100 hvatačkih nagrada, što znači da je nagrada dodeljena u 68% (100 od 148) slučajeva otkrivanja ilegalnog posedovanja, prodaje ili kupovine duvanskih proizvoda i pušačkog pribora. To znači da je više od dve trećine prekršaja ovog tipa otkriveno zahvaljujući potkazivanju. To dosta govori o efikasnosti hvatačkih aktivnosti sa i bez potkazivača; videli smo istu tendenciju i kada je hvatanje valutno-deviznih prekršilaca u pitanju (vidi moj rad u prethodnom broju "Antropologije"). Ne možemo sa sigurnošću znati da li se potkazivanje javilo kao rezultat bolje organizovanosti kontrolne službe, ili kao posledica veće ozlojeđenosti običnih ljudi, tj. njihove želje da se osvete pohlepni trgovcima i krijumčarima. Najviša dodeljena nagrada iznosila je 10.080 dinara, a najmanja 24 dinara. Nakon uvođenja hvatačkih nagrada otkrivanje malverzacija na ilegalnom tržištu duvanskih proizvoda postaje znatno češće i efikasnije, ali se crna berza nije time mogla iskoreniti jer građani, zbog nestašica na legalnom tržištu, nisu imali izbora: ili će redovno pušiti robu nabavljenu po visokoj ceni na crnom tržištu, ili će tek povremeno zapaliti legalno nabavljenu i ne preterano skupu cigaretu.

Na crnom tržištu u opticaju su bili sledeći duvanski proizvodi i pušački pribori: šibice (vrlo često hrvatske), duvan (zetski, "savski", hrvatski i albanski), cigaretni papir (hrvatski i bugarski), cigarete (bugarske, hrvatske i domaće – *Drina, Zeta, Vardar, Morava, Drava, Ibar* i "vojničke").¹⁵ Zapaža se da nije

¹³ Ovaj pokazatelj se javlja u Knjizi primljene i prodane zaplenjene robe. Dakle, duvan je zahvatao 40% procenata crnog tržišta roba. U Knjizi krivice pronalazimo drugačiji pokazatelj. Tu vidimo da su od svih mogućih prekršaja koji podležu kontroli Komesarijata za cene i nadnice, u drugoj polovini 1943. godine, prekršaji u vezi sa cigaretama i duvanom činili 12% ili oko jedne osmine. To je izuzetno visok procenat, s obzirom da su u delokrug rada kontrolne službe pomenutog komesarijata ulazili, pored krijumčarenja svakovrsne robe, i tako banalni prekršaji kao što su neisticanje cene, povećanje plata, isplata kirije, skuplja naplata brijanja, plaćanje nadnica, čišćenje odžaka i sl.

¹⁴ Izvesne promene, u smislu posvećivanja veće pažnje crnom tržištu, u tom periodu mogu se zapaziti i u dnevnoj štampi. Naročito se to odnosi na period jul-septembar 1943. Taj period, leto i jesen 1943, apostrofira i Glavni nemački opunomoćenik za privredu u Srbiji u svom sumarnom izveštaju, kao veoma težak u pogledu borbe sa povećanjem cena i razvojem crnog tržišta.

¹⁵ Najjeftiniji brend je bio *Drava*, koji se pre poskupljenja u martu 1943. prodavao za 12 dinara, a nakon poskupljenja za 16 dinara po paklici. Zatim je dolazio *Ibar* (14

bilo ilegalne trgovine luksuznim cigaretama. Među ovim proizvodima postojala je razlika, kako u pogledu toga koliko su bili traženi, tako i u pogledu toga koliko su štetili ekonomiji Srbije. To možemo zaključiti na osnovu različitih kvota ili procenata nagrada koje su dodeljivane za otkrivanje i zaplenu svakog pojedinog proizvoda. Bugarske cigarete su bile su najčešći predmet zaplene: bugarske cigarete činile su, po Knjizi prodane i predate zaplenjene robe, najmanje 57% crnog tržišta duvanskih proizvoda u Srbiji u tom periodu (za 84 slučaja postoji jasna naznaka da se radi o bugarskim cigaretama, dok postoji još jedan veliki broj slučaja u kojima se navodi da su zaplenjene "cigarete razne", među kojima je verovatno bilo i bugarskih; zbog toga je učešće bugarskih cigareta na crnom duvanskom tržištu možda išlo i do 68%, što je više od dve trećine). Šverc bugarskih cigareta govori o tome da su naročito bile tražene jeftine cigarete. Naime, bugarske cigarete su bile jeftinije od najboljih domaćih marki cigareta: bugarske su na crnom tržištu, u oktobru 1943. godine, prodavane za 110 dinara po paklici, a cigarete "Morava" po 140 dinara (vidi Fond G 6, Komesarijat za nadnice i cene, god. 1943, facikla 128). Hrvatske cigarete su relativno slabo bile zastupljene (oko 1%), ali je zato cigaretni papir iz Hrvatske praktično držao monopol; u gotovo svim slučajevima otkrivanja ilegalne trgovine cigaretnim papirom radilo se o hrvatskom papiru.

Najmanji procenat nagrade dobijao se za otkrivanje ilegalnog posedovanja duvana, uglavnom sečenog i križanog (najmanje je bio cenjen "vlažan" duvan), nešto više se dobijalo za otkrivanje ilegalnog posedovanja ili prometa šibica, pa zatim za otkrivanje cigaretnog papira, i na kraju, najviše, za otkrivanje cigareta. Od cigareta, domaće marke su donosile najmanji procenat nagrade, dok su na vrhu, kao najisplativiji plen, bile bugarske i hrvatske cigarete. Za vlažan duvan je dobijano 12% do 13,6% od vrednosti zaplenjene robe, za šibice je dobijano 27% (u jednom slučaju 15,5%), za cigaretni papir je davano 33%, za domaće cigarete dobijalo se između 28% i 55%, a za hrvatske i bugarske 75%.

Razlike u kvotama bile su posledica opasnosti po privredu zemlje od šverca pojedinih cigareta (videli smo da su bugarske cigarete bile veoma prisutne na tržištu, što znači da su švercovane velike količine čime se ugrožavalo zvanično tržište). Okupacijske i kvislinške vlasti su verovatno želele da zaštite tržište duvana u Srbiji, odnosno da zadrže kontrolu nad njim, tako da se pri zaštiti domaćih proizvoda verovatno primenjivala ista logika kao i prema zaš-

dinara pre i 22 posle poskupljenja), pa *Zeta* (16 i 26 dinara), pa *Morava* (18 i 30), i na kraju *Vardar* (imam samo podatak o ceni pre poskupljenja – 30 dinara; verovatno je posle poskupljenja ovaj brend koštao bar 45 dinara). *Morava* se na komad prodavala za 1,5 dinar. Za razliku od domaćih cigareta, strane su bile samo označavane imenom zemlje iz koje potiču ("bugarske" ili "hrvatske"), tako da ne znamo koji su brendovi bili u pitanju.

titi domaće valute: potkazivači su posebno bili stimulisani da otkrivaju strane cigarete. Za razliku od tržišta valuta i deviza, tržište duvanskih proizvoda pokazivalo je priličnu stabilnost: kvote za nagrade se nisu menjale tokom celog perioda trajanja pojačane kontrole. Kao i tržište valuta, i tržište duvanom pokazuje da državne granice nisu bile i granice tržišta.

Prekršaji u vezi sa duvanom i cigaretama mogu se podeliti u nekoliko grupa: kao prvo, imamo delo nazvano "prodaja cigareta i duvana" (ono je prekršaj ili krivično delo zato što su tu prodaju vršile osobe koje nemaju dozvolu za prodaju, odnosno nemaju potvrdu o nabavci robe; tu je reč o krijumčarenju); kao drugo, imamo delo nazvano "skuplja prodaja cigareta i duvana", što znači da je ova roba prodavana po ceni višoj od maksimirane (najviše dozvoljene); kao treće, imamo "manje izdavanje duvana"; kao četvrto, imamo "uskratu prodaje" cigareta i duvana; i, na kraju, kao peto, "pokrivanje cigareta i duvana". Dva, a možda i tri, poslednja dela su u suštini ista, i moguće je da se radi samo u drugačijim formulacijama; njima se pribegavalo kada se očekivao porast cena, ili kada se želelo nešto prodati ispod teže. Kazne za navedene prekršaje su bile drastične što, kao što smo videli, nije bio slučaj kada je reč o otkrivanju ilegalne kupovine ili prodaje valuta (Nedeljković 2014). Čak i za najmanju količinu krijumčarenih cigareta (u vrednosti od 320 dinara) određivana je kazna od 5.000 dinara; za skrivanje cigareta u vrednosti od 557 dinara, jedan vinovnik je kažnjen sa 8.000 dinara. Manja količina krijumčarene robe jeste donosila manju kaznu, ali tu nije poštovan princip proporcionalnosti: za ilegalno posedovanje cigareta u vrednosti od 80 dinara jedan počinilac je bio kažnjen sa 4.000 dinara. Najveću kaznu dobio je trgovac kod koga je pronađena velika količina cigareta (nekoliko hiljada komada); on je 21.06.1943. kažnjen čak sa 80.000 dinara, što je bilo više od godišnje plate jednog visokog državnog činovnika. Međutim, ne možemo reći da su trgovci cigaretama i duvanom bili izuzeci u tom smislu; svi koji su skrivali robu, uskraćivali njenu kupovinu, prodavali je bez dozvole ili je prodavali po skupljim cenama kažnjavani su na sličan način, bez obzira o kojoj se radi.¹⁶

¹⁶ Iako drastične, dosuđene kazne su bile daleko manje od maksimalno propisanih zakonom. Na primer, zbog šverca 530 komada cigareta jedan vinovnik je u oktobru 1943. osuđen da plati 8.000 dinara na ime kazne, dok je propisana kazna za to delo (šverc domaćih i stranih cigareta) bila 30 dana zatvora i 1.000.000 dinara. Za olakšavajuću okolnost je uzeto to što mu je to prvo takvo delo, i što je nadležni službenik verovao da osuđeni to delo neće ponoviti (Fond komesarijata za cene i nadnice, fascikla 128). Inače, Komesarijat za cene i nadnice je imao svog krivično-pravnog referenta koji je donosio presudu na osnovu ovlašćenja koje mu je dao Komesar, što znači da je pomenuti komesarijat u pogledu šverca robe, baš kao i SNB u pogledu šverca novca, bio i nadzorni, i istražni i presuđujući organ. Pomenuti okrivljeni je kažnjen po nekoliko osnova: držanje stranih cigareta, neovlašćena prodaja, skuplja prodaja.

Kao što vidimo, u periodu od nepunih godinu dana (od sredine maja 1943. do sredine februara 1944. godine) nadležni su pokušali da stanu na put pojačanom ilegalnom prometu duvanskih proizvoda i pušačkog pribora, koji je verovatno nastao zbog nestašice ove robe, te porasta njene cene na legalnom tržištu. Sasvim je sigurno da nadležni nisu uspeali u svojoj nameri u potpunosti. Međutim, zahvaljujući tom njihovom pokušaju mi danas možemo malo bolje da shvatimo način njihovog razmišljanja, ali i način funkcionisanja crnog tržišta u to doba. Cigarete su na crnom tržištu mogle biti zgodna zamena za novac. Duvanski proizvodi i pušački pribor činili su jedan koherentni sistem. Tačna obeležja tog sistema ne možemo upoznati u svim aspektima samo na osnovu proučenih izvora, ali se jasno uočavaju tendencije i orijentacije u njemu, i njegove veze sa tržištem u celini. Sa rešavanjem pitanja crnog duvanskog tržišta krenulo se znatno kasnije nego sa rešavanjem pitanja crnog valutnog tržišta (sa kojim se krenulo početkom 1942), a ranije se sa njime i prestalo (sa pokušajima suzbijanja crnog valutnog tržišta prestalo se u septembru 1944; vidi Nedeljković 2014). Na žalost, za razliku od crnog valutno-deviznog tržišta, crno duvansko tržište ne prati dovoljno informativna dokumentacija: nema zapisnika sa saslušanja, odluka nadležnih, dopisa i sl.

Nešto više informacija dobijamo iz dnevne štampe (to se naročito vidi u izdanjima "Novog vremena" iz jula i avgusta 1943. godine; vidi npr. "Novo vreme" od 23. jula 1943, str. 4; vidi, takođe, Jovanović/Tanić 2007). Iz teksto-va u "Novom vremenu" vidimo, a za to postoje nagoveštaji i u pročešljanoj dokumentaciji, da je postojala kontrolna grupa koja ipak nije bila koncentrisana samo na duvanske proizvode, nego na krijumčarenu robu uopšte. Cena cigareta u Beogradu bila je, saznajemo iz štampe, veća nego u unutrašnjosti, pa su pojedinci nabavljali robu u unutrašnjosti a prodavali je u Beogradu. Dakle, kao i u slučaju valuta, i u slučaju cigareta i/ili duvana pravovremeni i geografski dobro lociran ulazak u crnu zonu i izlazak iz nje, omogućavao je dobru zaradu. Dok su cene domaćih cigareta na legalnom tržištu, nakon pomenutog poskupljenja, išle od 16 do 45 dinara po paklici, na crnom tržištu su dostizale i 140 dinara. Takođe, iz štampe saznajemo da su svi ljudi dobijali mesečno sledovanje cigareta, tj. da su dobijali kupone za cigarete. Neki su ljudi, nepušači, skupljali svoja sledovanja i kasnije pokušavali da ih prodaju na crnoj berzi. U svrhu snabdevanja ratnih zarobljenika, porodice zarobljenika mogle su računati na sledovanje određene količine cigareta (100 komada). Osim toga, saznajemo da kazne nisu bile samo novčane: trgovcima su zbog malverzacija sa cigaretama, pored oduzimanja novčanih sredstava, zatvarane i radnje, a privatna lica su uz visoke novčane kazne dobijala i osetne zatvorske kazne (do 30 dana). O velikoj važnosti cigareta i duvana svedoče ubistva i nesreće koje su se događale tokom trgovine tim proizvodima: jednom prilikom novine su objavile da je cela banda krijumčara cigareta stradala utopivši se u januaru 1942. u Moravi tokom pokušaja da prebaci određenu količinu

cigareta iz jednog sreza u drugi, dok se u drugom slučaju navodi da je u februaru 1943. došlo do svađe među krijumčarima cigareta zbog čega su dvojica od njih ubijena (Jovanović/Tanić 2007, 126-127 i 247-248). Duvan i cigarete bili su sredstvo za manifestovanje diskriminacije pojedinih grupacija u društvu, tj. kroz odnos prema duvanu ogledao se tadašnji svetonazor. Naime, kupone za dobijanje sledovanja cigareta i duvana nisu mogle da dobiju žene, kao ni mlađi od dvadeset godina i đaci (isto).

Na osnovu analize dostupne građe ne možemo sa sigurnošću utvrditi da su duvanski proizvodi imali funkciju novca u proučavanom periodu. Sigurno je bilo slučajeva u kojima je duvan služio kao sredstvo plaćanja. Na to nas, u nešto većoj meri nego zvanični podaci, upućuju sačuvane izjave ili anegdote svedoka tadašnjih događaja. Ipak, ne možemo biti sigurni da je cigareta uvek i svuda imala monetarnu funkciju, odnosno ne možemo uvek razlučiti da li je cigareta bila shvatana kao novac, ili se njome vrlo često vršila robna razmena, kao što je to bio slučaj i sa mnogim drugim vrstama robe. Robna razmena nije se bazirala samo na cigaretama i duvanu. Ipak, mnogo je posrednih pokazatelja o tome da je duvan imao sasvim posebno mestu u sistemu roba, te da je od strane nadležnih u mnogim situacijama bio tretiran slično kao i novac. Strategije za suzbijanje crnog duvanskog tržišta bile su iste kao i strategije za suzbijanje šverca valuta (korišćenje potkazivača i nagrada). Osim toga, nema nikakve sumnje da je ta roba imala niz karakteristika koje je kvalifikuju za novcu. Tom se robom mogla precizno utvrđivati likvidnost ostale robe: bilo je više različitih proizvoda (više brendova cigareta, više tipova robe – šibice, papir, duvan, cigarete) različitog kvaliteta i različite vrednosti, više mernih jedinica (cigareta na komad, na paklicu, duvan na meru), što je omogućavalo precizno utvrđivanje vrednosti druge robe na osnovu upoređivanja sa duvanskim proizvodima. Takođe, nema nikakve sumnje da je vrednost duvana prelazila državne granice, te da se crno duvansko tržište geografski poklapalo sa crnim tržištem novca u regionu. Važan zaključak je da tek sa nastupanjem krize i nestašice duvan eventualno dobija neke monetarne karakteristike; dok vlada izobilje, ili relativno dobra snabdevenost, cigarete ne pokazuju sklonost ka tome da budu supstitucija novca. Dva važna pokazatelja monetarne funkcije su u slučaju cigareta i duvana vidljivi: izvori potvrđuju da je postojala razlika u ceni među različitim gradovima, ali da nije postojao preveliki rizik od plaćanja previsokih cena zbog lokalnih i regionalnih razlika u vrednosti, kao i da je rizik od nemogućnosti prodaje zaliha bio veoma mali. S druge strane, postojao je srazmerno visok rizik od skladištenja cigareta, ali on nije bio ekonomske nego političke prirode, jer su vlasti bile posebno oštre prema malverzacijama te vrste. Važan pokazatelj sličnosti odnosa prema duvanskim prerađevinama, s jedne, i novcu, s druge strane, čini i podatak da je samo u slučaju otkrivanja ilegalne trgovine ili čuvanja novca i cigareta bilo dokumentovanih slučajeva zloupotrebe službenog položaja. Jedan pokazatelj, iako nejasan, govori o dru-

gačijem tretmanu novca, s jedne, i cigareta, s druge strane: u štampi o švercu novca nema ni reči, dok o krijumčarenju cigareta i duvana postoji solidan broj tekstova. Isto tako, nejednaka dostupnost ove potencijalne robne valute svim slojevima stanovništva (mladima i ženama) ozbiljno ugrožava, ali ne isključuje u potpunosti, njegovu funkcionalnost u finansijskom smislu. Pored toga, dok je, kada je crno tržište novca u pitanju, postojala velika potraga za vrednim valutama, crno duvansko tržište pokazuje suprotnu tendenciju: najveća potražnja je bila za najjeftinijim cigaretama. To možda govori o tome da cigarete nisu kupovane zbog tezaurisanja, već za trenutnu upotrebu. Još jedna činjenica dovodi u pitanje monetarnu funkciju duvanskih prerađevina: iako su predstavljale društvene odnose i materijalnu realnost, njihovo predstavljanje simboličkog sistema je krajnje sumnjivo i nepouzđano.

Izvori:

Arhiv Jugoslavije

"Naša Borba", nedeljnik, 1941-1942.

"Novo vreme", dnevni list, 1941-1944.

Arhiv Srbije

Fond G 6, *Komesarijat za cene i nadnice 1941-1944*: Knjiga primljene i prodane zaplenjene robe; Knjiga krivica; fascikla 128

"Službene novine", 28. Septembar 1943.

Istorijski arhiv Beograda

Fond Okružnog suda za Beograd, IAB-OSB (221)-KZP, kutije: 6063, 6111, 6136, 6844

Vojni arhiv

Drugi sumarni izveštaj Glavnog opunomoćenika za privredu, jul 1942.
http://znaci.semiology.org/zb/4_12_2_210.pdf

Sumarni izveštaj Nemačkog Glavnog Opunomoćenika za privredu u Srbiji Franca Nojhauzena o eksploataciji prirodnih i privrednih bogatstava Jugoslavije za potrebe nemačkog Rajha od druge polovine 1942. do kraja 1943. godine (1). Zbornik dokumenata Vojnoistorijskog instituta: tom XII – Dokumenti nemačkog Rajha – knjiga 3. http://www.znaci.net/zb/4_12_3_185.htm

Literatura:

- Appadurai, A. 2012. The Spirit of Calculation. *Cambridge Anthropology* 20 (1): 3-17.
- Beograd pod okupacijom u Drugom svetskom ratu. 2009. <https://sr-rs.facebook.com/notes/ja-volim-beograd-nocu/beograd-pod-okupacijom-u-drugom-svetskom-ratu/196097287551>
- Bignon, V. 2009. Cigarette Money and Black Market Prices around the 1948 German Miracle. *EconomiX Working Papers* 2009-2.
- Borković, M. 1979. Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941-1944. 1-2. Beograd. Sloboda.
- Galagher, R. F. 2010. World War II story. <http://www.gallagher.com/ww2/chapter26.html>
- Grgić, S. 2013. Od struka do dima: Duhan i duhanske preradjevine u Jugoslaviji tridesetih godina 20. Stoleća. U: Z. Janjetović (ur.) *Istorijska tribina: Istraživanja mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije, vol. I*. Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije. 65-91.
- Hart, K. 2005. Notes towards an anthropology of money. *Kritikos: An international and interdisciplinary journal of postmodern cultural sound, text and image*. Volume 2. <http://intertheory.org/hart.htm>
- Jovanović D. i D. Tanić (ur.) 2007. Moravski okrug u listu Novo vreme 1941-1944. Jagodina. Istorijски arhiv Jagodina.
- Karapandžić, B.M. 2010. Građanski rat u Srbiji 1941-1944. Kliveland-Valjevo. Novovidelo.
- Kiyotaki N. and R. Wright, 1993. A Search-Theoretic Approach to Monetary Economics. *The American Economic Review* 83, 63-77.
- Maurer, B. 2006. The Anthropology of Money. *Annual Review of Anthropology* Vol. 35 (2006), 15-36.
- Nedeljković, S. 2014. Neiskorišćeni novac bliskog rođaka kao povod za proučavanje crnog valutno-deviznog tržišta u Srbiji tokom II svetskog rata. *Antropologija* u. 2014. No. 14 (2), 9-52.
- Rudnyckyj, D. 2013. Beyond Culture and Society: Prospects for Ethnographies of Finance. *Journal of Business Anthropology* 2 (1), 49-53.
- Simmel, G. 1978 (1900). *The Philosophy of Money*. London. Routledge & Kegan Paul.
- Suljagić, E. 2005. Razglednica iz groba. Sarajevo. Civitas.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. 1965. Tom I, knjiga 21. Borbe u Srbiji 1941-1944. godine. Dokumenti kvislinških jedinica i ustanova. Beograd.
- Zelizer, V. 1989. The Social Meaning of Money: "Special Monies". *The American Journal of Sociology*, Vol. 95, No. 2 (Sep, 1989): 342-377.

Primljeno: 16.9.2014.

Prihvaćeno: 19.12.2014.

Saša Nedeljković

**GOODS AS CURRENCY ON THE SERBIAN BLACK MARKET
FROM 1941 TO 1944, AS THE SUBJECT OF RESEARCH IN
FINANCIAL ANTHROPOLOGY**

The paper considers the cultural conceptualization of financial behavior on the black market in Serbia during the occupation in World War II. The basic question is whether the monetary system at the time was limited only to money, or if it included certain commodities as currency. In other environments and other historical periods it is possible to determine the existence of goods which represented a universal method of payment or exchange. By analyzing newspapers from the period, as well as data from state agencies which existed at the time (the Ministry of finance, the Ministry of economy, the Ministry of law) I have attempted to find traces of such phenomena or such processes and determine the reactions that state administration had to them.

Key words: goods as currency, Serbia, World War II, archives.